

ПРЕВЪПЛЪЩЕНИЯТА НА ГЕРОЯ В СЪВРЕМЕННАТА БЪЛГАРСКА ПРОЗА

Георги Цанков

Започвам с убеждението, че темата, която съм избрал, може да бъде изчерпана само в обемиста книга, че за да бъде тя изследвана обстойно, са необходими наблюдения не само върху художествения материал, но и социологични, философски, истуковедчески проучвания, необходим е цялостен поглед върху генезиса на социалистическото общество, задължителни са сондажите в явленията на другите социалистически литератури, но моята цел е по-скромна. Ще се опитам в рамките на едно конспективно изложение да обоснова появата на някои нови черти в развитието на българската проза през последните години, да проследя възпитанието на героя на активното социално действие, който днес се откроява като основна фигура в нашата литература, герой, чиято жизненост произтича от задачите на общественото развитие и най-точно отговаря на светогледа на човека от времето на научно-техническата революция.

Но нека се върнем към началото на пътя, когато в бурните дни на революционните сътресения се рушеше един обречен на загиване свят и се раждаше нещо качествено ново не само като обществена формация, но и като отношение към човека. В това време личността неминуемо бледнееше пред колектива, нейните колебания, сътресения, съмнения не бяха необходими, бяха дори вредни — героят можеше да бъде само монолитен, силен и непоколебим като самата революция. У хората зрееше чувството за историчност и естествено Историята стана основен обект на техните философски и естетически интереси. Творците трябваше първи да възприемат и осмислят повелите на революцията, те бяха длъжни да доведат до съзнанието на масите естеството на настъпващите промени, за да заговорят по новому за отминалите дни, да видят по новому взаимоотношенията между хората не само в тяхното интимно-битово проявление, а в контекста на епохата. Естествено е в периодите на първично осмисляне на помощ да дойде стихията на епоса — явленията трябва да се огледат в тяхната обемност, трябва да се натрупат наблюдения от битуването на всички социални групи, обстойно да се анализира, за да се достигне до синтез. Неслучайно по това време Георги Караславов започна многогодишната си работа върху епопеята „Обикновени хора“, която може да бъде обект на отделно изследване. Сходна беше реакцията на творците и в зората на новата ни литература. Вазов, Захари Стоянов, Антон Страшимиров, Пенчо Славейков (всеки по своему), се превърнаха в летописци на народния живот, те надникнаха и в най-скритите му прояви, подготвяйки себе си и читателите за осмисляне, за синтез.

Веднага трябва да кажем, че години наред вкупът на широките читателски маси се беше възпитавал стихийно. В първите години след народната революция

все още хиляди хора се увличаха само от писанията на Морис Льоблан и Едгар Уолес, от ръка на ръка се предаваха жълтите епоси „Капитан Драйфус“, „Мъртвите сибирски полета“ и „Воденичарската усойка“. С една дума, масовият читател беше свикнал героите да проникват в съзнанието му открито бели или черни, търсеше пикантната любовна история и се възторгваше от демоничните характери.

Творците трябваше да се съобразяват с тези особености на нашата литературна действителност. Невъзможно беше да се възпитава читателският вкус с голи поучения; да се чакат мигновени резултати. Допълнителни вреди нанесе митът за безконфликтното социалистическо общество, който донесе оковите на сюрреализма и опростенчеството и по същество стана причина за създаване на десетки творби, които в художествено отношение с нищо не се издигаха над сурогатите на буржоазното жълто четиво. Отново героите бяха бели и черни (но вече от другата страна на барикадата), пикантерията отстъпи пред тържественото производствено събрание, сега народните труженици не грешаха, те сякаш се бяха превърнали в машини. Тази проза също нанасяше вреди на художествения вкус на читателя, но трябва обективно да се отсъди и ползата от нея. Тя беше необходима на революцията. Масовият читател имаше нужда от екзотика и силни характери. Едва пристъпвайки в новото общество, за него бъдещето все още наподобяваше екзотичен пейзаж, а силните характери на изобразените в прозата строители на новото привличаха. Всенародното въодушевление се поддържа не само от докладите и националните бригади, в голяма степен то се подклаждаше и от младата, открито тенденциозна литература.

Но огромна роля за възпитаването на читателския вкус и за издигане ролята на литературата в обществения живот през онези години безспорно се пада на Димитър Димов и Димитър Талев. Димов съумя да направи нещо извънредно трудно, той „победи“ масовия читател на „собствения му терен“. Може би моето тълкуване ще срещне възражения, но мисля, че излагайки възгледите си, аз не принизявам делото на твореца. Димов в редица отношения използва готовата шампа на булевардната проза, той даде на читателя готови, лесни за смилане стереотипи — жената-вамп и капиталиста-демон, но така завъртя и преобрази тяхната история, че я включи във вихъра на социалните борби, даде ѝ неочаквано за масовия читател разрешение. Той демитологизира шампите, разголи техния механизъм и в същото време в един полуприключенски план качи на сцената новите герои, хора от плът и кръв. Четейки книгата, читателите можеха да се идентифицират със Спасуна, с Шишко, с Лила, можеха неусетно да извлекат за себе си уроците на историята. „Тютюн“ за първи път в нашата проза показва огромните възможности на социалистическия реализъм. Увлекателното четиво се натоварваше с решаването на сложни задачи, то демитологизираше цяла епоха, произнасяше присъда над един свят, в който красотата би загинала. Вече писаната на Симеон Дановски и десетките подобни на него можеха да привличат само най-примитивните вкусове. Родителите кръщаваха дъщерите си Ирина и Лила, а цяла България се стече няколко години по-късно да види превъплътени на екрана любимите си герои.

В същото време героите на Димитър Талев съживиха съзнанието за националните традиции. Във времето, когато творчеството на Вазов и Йовков все още се омаловажаваше, един съвременен писател го съживяваше и тълкуваше блестящо уроците на класиката. В романите на Талев ще открием удивително модерно интерпретиране на традицията като продукт на историята, който се явява част от живото, съвременно литературно творчество. Талевите герои не само съживяват историята, но и я тълкуват, те не са мъртви сенки от миналото, а действени, прегърнали съзидателното начало натури, които, преосмислени от чи-

тателското съзнание, участвуват активно в процесите на обновяване, в борбата с ретроградното.

Постиженията на българската проза от периода на догматизма са закономерно явление. Сляпото робуване на официалната доктрина се оказва извънредно приемливо само за посредствените таланти. Големите творци разчушиха рамките на мъртвородената теория и отвориха пътя на търсенето. Социалистическият реализъм в българската проза блестящо демонстрира още с първите си стъпки, че ще води безмилостна борба за възпитанието на читателския вкус, че ще бъде не просто отражение на социалните процеси, но и пряко ще им въздействува, чене само ще следва, но и ще подготвя общественото развитие.

В епоса, чийто главен герой беше, разбира се, Историята, се роди и онзи съвременен българин, който тогава още не подозираше своята сложност. Младостта му даваше криле и той живееше в ежедневието на романтичния подвиг. Неговата философия беше неособено сложна — да живее и строи в името на бъдните поколения, той доброволно се отказа от личен живот и беше готов да се лиши и от хляба, за да се издигне един завод повече, за да се разлетят водите на още един язовир. Нямаше никакво време да мисли за себе си, да се рови обстойно в миналото и бъдещето, нямаше време дори да си даде ясна сметка за уродливите явления на миналото, които битуха наоколо — частнособственическата страст, подлостта, славолюбието. За да строи, за да търпи лишенията, той имаше нужда от бездънната си вяра и съмненията, философските и лиричните размисли можеха да се появят едва когато базата на новото в общи линии беше съградена.

Тогава дойде Априлският пленум. Силната, но кука и студена личност трябваше да си тръгне. Тя пое към небитието, борейки се, нанесе доста рани на събуждащите се за пролетта хора. Изведнъж стана възможно да поговориш интимно със себе си, да се огледаш внимателно в огледалото и да видиш първите бръчки по младежкото лице, да видиш следите от лишенията, да се родиш за интимен живот, жената до тебе да се превърне не само в „другарка“, но и в съпруга, любима, да се проникнеш със съзнанието, че заводът непременно ще бъде построен, но продължава борбата за хората, за тяхната духовна територия. В този миг светът стана неимоверно по-сложен, но и по-привлекателен. Една социологическа анкета ще ни каже, че след Априлския пленум настъпиха значителни промени в интимния живот на хората — увеличиха се разводите, повече станаха личните драми, появиха се и самоубийци. Тези факти не бива да ни плашат — в тях няма нищо обезпокоително, тежко и продължително човешкото съзнание се приспособява към промените. Тук ще отворя една скоба, за да напомня, че подобна социологическа анкета, направена в наши дни, ни убеждава в постепенното успокоение на интимните колизии въпреки стремително растящата динамика на живота. В онези години се отрищиха скритите механизми на аза, узряваше способността за интензивно вътрешно битие, узряваше мисълта, обществото навлизаше в творческата си младост.

Избухването на поетическия бум затъмни в съзнанието на читателите успехите на прозата. Времето искаше своето. Аз-ът декламираше своето опиянение, своята свобода, в поетичен ритъм изповядваше своята отговорност пред обществото и света. Но не изостана от всеобщото развитие и прозата. Тя се втурна в съвремението, жадна да го овладее и осмисли художествено. За мен върховно постижение от онова време е романът на Емилиян Станев „Иван Кондарев“. Тази книга е качествено нов етап в развитието на епосната форма, тя дава началото на прехода към философската и поетическата проза, обстоятелствеността на описанията в нея отстъпва пред дълбочината на психологическия размисъл. Героят на твореца минава през съблазнителни на различни философски и политически доктрини. Пред него се стелят разни пътища — пътят на Костадин,

пътят на Христатиев — и той прави своя избор, обусловен от трагичния исторически живот на българите, избор, в който се пречиства нетленното, вечното и градивното в българската духовност, в националната мисловност. Особено актуални са онези страници в романа, които показват отчуждението на Кондарев от сектантите, от сухите догматици, които не държат сметка за поветелта на времето. Героят на Емилиян Станев носи нещо от идеите на Април, социалистическият хуманизъм става негово водещо начало и именно благодарение на разкрепостяващите свойства на свободната мисъл той успява да победи във философския двубой с могъщи съперници.

Бързо откри тона на новото и Камен Калчев. Неговият роман „Двама в новия град“ стана събитие в нашата литература от онези години. Репресираният несправедливо герой излиза от затвора. Сега той търси своето място в обществото, опитва се да намери някакво обяснение на всичко преживяно, да навлезе в механизма на обществените промени. Разказът се води от първо лице, което също е показателно — това е разказ не за колектива, а за човека, за неговата лична съдба, която в същото време е типична и определяща за общественото съзнание. Сложен и труден е личният живот на героя, но той вече има личен живот, той вече се бори не само в името на бъдните поколения, но и за себе си, за собственото утвърждаване.

В българската проза се завръщат хуманните традиции на миналото, все убедително и по-пълнокръвно застава човекът в центъра на повествованието. Не някакъв абстрактен човек, а човекът-съвременник, личност конфликтна, сложна, многообемна, чийто основен проблем в този момент е изграждането на хармония в обществените отношения, хармония, която да не противоречи на личното начало, да не потъпква суверенните права на отделната личност. Появяват се сполучливо наречените от Тончо Жечев „герои правдолюбци“, които се стремят да овладеят времето, да отстранят опасността от догматизиране на идеалите, поставя се извънредно важният въпрос за правата на силната личност, за отговорността ѝ пред обществото.

Действителността в прозата излиза от черно-белия период, това се чувствава и в отчаяните опити на посредствените разказвачи да разнообразят и усложнят проблематиката на своите писания. Същевременно от тези опити се слага началото и на псевдопроблемната проза, която по-късно ще наречем „сив поток“ — появяват се такива книги, за които не можеш да кажеш нито добро, нито лошо, в които действителността сякаш наподобява живота, но основните проблеми, които вълнуват обществото, остават извън погледа на авторите. Трудно е за поддалите се на инерцията от преходния период да възприемат духа на новото.

Истинската, проблемната литература се осъществява в спор с внушенията на предходното, но това е градивен, утвърждаващ всичко положително, натрупано като опит, спор с ретроградното, остарялото, догматичното. Започват да се оформят най-продуктивните течения, които ще играят основна роля в развитието на съвременната българска проза. Естествено е да се очаква най-очевидно раздвижване на творците, обърнали поглед към процесите в българското село. Промените, които стават там, са особено драматични, рушат се вековни устои, отразили се в националната душевност много силно. По-бавно навлиза усещането за новото в градската проза. Началото на индустриализацията, урбанизацията на пейзажа, миграцията и последиците от нея, това са все явления с по-бавно действие и тяхната сложност се възприема по-трудно от съвременниците.

Читателите се вълнуват от желанието на творците да надникнат дълбоко в тяхната душевност, да осмислят художествено социалните процеси — всяка нова остро проблемна книга е събитие не само за критиката, но преди всичко за читателската аудитория. Дори мисля, че по това време обикновеният читател се оказва по-подготвен да възприеме новаторския дух на новата проза, отколкото

„учената“ критика. Доказателство за това са критическите спорове около „Мъртво вълнение“ на Ивайло Петров, около романите на Гуляшки, Драгомир Асенов и др. В същото време с лека ръка се утвърждават литературни сурогати, неоставили и следа в развитието на прозата. По-точна и по-обективна е реакцията на обществеността, която живее с проблемите, която не е склонна да премълчава и търпи недостатъците, която, вярна на партийните поръки, възприема обективната критика като основна градивна сила. Трябва веднага да кажем, че случаите на разминаване между новаторския дух на българската проза и цялостната критическа оценка е явление, което продължава да ни тревожи и днес, когато някои се опитват да обяснят изоставането на критическата оценка от значимостта на художествения факт с неопитността на младите критици. Но това е тема за друг разговор.

Богата става галерията на героите в литературата ни в началото на шестдесетте години. Тук са и селяните, за които промените са най-мъчителни, защото в живота им настъпва коренна промяна, нивята стават общи, селото се променя, променя се психиката на тружениците, в която има вековни натрупвания и навици. Започва голямото преселение, започва трагична в интимната си същност промяна към нови, непознати отношения и взаимозависимости. Една бедна селска страна тръгва по пътя на индустриализацията и неминуемо в преходния период този сложен исторически процес е съпроводен с душевни смутове и колебания, с тежки психически сътресения. Неслучайно героите в творбите на изброените и на много други писатели от този период са чудаци, неслучайно са толкова много страдащите по страниците на най-интересните творби. Отприщена е спотайваната през тежките години на мрачното минало мъка, тя трябва да се излее, да се осмисли, за да бъде овладяна. Отново литературата е авангард на своето време, отново тя не само показва, отразява дълбоко правдиво, дори сурово живота, но и с вътрешния си оптимизъм, с вярата в онова, което идва, с присъдата, която нанася над отживялото (при това присъда нелека за произнасяне), тя сочи пътя, възпитават, бори се за възмъжаването на новия човек, който няма да бъде отблъскващо, нечовешки силен като Емилиян Киров (от „Седемте дни на нашия живот“ на Андрей Гуляшки), а познал цената на страданието и жертвите, ще запази непокътнато в душата си хуманното начало.

Няколко години по-късно периодите на трагични сътресения са вече минало, селото е влязло в ритъма на новия живот, а градът започва да усеца нахлуването на научно-техническата революция. Расте житейската динамика, веднъж завинаги е изоставен полуориенталският бавен ритъм, в космоса летят спътници, хората овладяват атома, социализмът набира сила и увереност в собствените сили. Вече може да започне преоценката, личността може да погледне назад, към изминалите свободни години, за да направи равносметка, да преосмисли промените не само в битието, но преди всичко в душевността. Героят на прозата се вглъбява в себе си, аз-ът изповядва осъзнатата сложност на съществуването си и се учи в рамките на един човешки живот да влезе в ритъма на нови, непознати темпове. За да изразят сложните моделиращи процеси, творците се обръщат към дръзката поетичност и лиричното начало навлиза дълбоко в прозата.

За мене има две творби от този период, които синтезират търсенията на прозаичните и най-точно изразяват онова, което става с душевността на хората. Романът на Блага Димитрова „Отклонение“ е лирична изповед на двама души, които правят своята равносметка за изминалите години. Равносметка за измененията, които са настъпили в психиката на съвременниците, за опасността от отчуждение, съпроводяща придобивките на научно-техническата революция. Още по-безпощадна е изповедта на героя на Богомил Райнов в повестта му „Пътища за никъде“. Причислявам тази повест към завоеванията на лирическата проза, защото в нея особено силно звучи гласът на поета, такъв, какъвто го знаем

от най-добрите му стихове. В тази написана на един дъх творба е уловен пулсът на епохата, уловен е основният сблъсък между догматичното, закъсняло съзнание и честната, действена, социално активна личност. Героите на Блага Димитрова са пасивни пред съдбата си, в тях отчуждението е нанесло неизличими изменения, а героят на Богомил Райнов се бори, не само осмисля, но и чертае перспективи, не загубва своята жизненост дори и пред смъртта. Тази повест е крайтъгълният камък в съвременната българска проза, тя подготвя новите процеси, които ще дадат на читателя трезва оценка на развойните събития, ще се задълбочи аналитичното проникване в историята, все по-синтетично и по-духовно ще става изкуството.

Масовият читател се оказа подготвен да приеме и осмисли уроците на „Пътища за никъде“. Той възприе книгата като откровение, което свидетелствуваше за интелектуалното му израстване. Все по-сложен ставаше диалогът писател — читател. Васил Попов поднесе своите разкази, в които търсеше корените на националното, в един свят, който се отдалечава от своите корени. В неговите селски разкази се чувствуваше градският белетрист, които, разказвайки за обезлюдяването, поставя в същност въпросите на съвременния град, където се прелива потокът изоставили родните си села хора.

Създавайки разграничението градска и селска проза, критиците не разбраха, че това деление вече не може да съществува, те изостанаха от уроците на прозата. Днес корелацията не може да бъде град—село (едно след друго селата се превръщат в градове и този процес е неотвратим), а единствено модерно срещу консервативно съзнание. По нови пътища се проявяват днес познавателната и социално-агитационната природа на изкуството. Стара истина е, че произведението на изкуството представлява модел на два обекта: явленията от действителността и авторовата личност. А щом действителността става все по-сложна и динамична, отраженията на тези процеси ние трябва да отчетем първо в личността на твореца — личност динамична, търсеща, нервна. Оттук можем да изведем и основния критерий за функционалността на съвременната творба — литературната еволюция може да бъде осъществена само от творци с остро чувство за съвременност, от високоинтелектуални, извънредно чувствителни, динамични личности, които са в състояние да трансформират с помощта на таланта си проблемите на съвременността във високохудожествен литературен факт.

Направих това отклонение, за да докажа, че в шестдесетте години вече беше невъзможно творци със скромна амбиция да бъдат летописци на селото или пък наблюдатели на града да постигнат сериозни творчески успехи. Темата, била тя селска или градска, вече трябваше да се докосва именно до корените на националната душевност, да стане повод за интелектуален размисъл върху кардиналните проблеми на общественото развитие и човешкото битие. Невъзможно е да наречем прозата на Радичков селска, защото тя ни донесе неподозирани откровения за националната съдба и характер. Критиката видя карнавала на умиращото село, но Радичковите герои — това сме всички ние, които се прощаваме с вековни наслаждения в психиката, ние, които сме стъписани и смешни пред застрашителното настъпване на техниката, да, това сме ние, но видени в гротесковото съзнание на един голям художник, който преосмисля и спори с националните традиции, който открива в нас Вазовите и Алековите герои, заплита ни в борба с „тенците“ на мислите ни и утвърждава хуманното в новите отношения. Не просто продължител на Йовковите традиции е и Ивайло Петров, и той спори с Йовковата естетика, аз дори го чувствавам по-близък до Елин Пелин, до безмилостните към изостаналостта в мисленето сатирици в световната проза. Свикнахме да гледаме на нашите писатели много локално, да търсим внушенията им в прекалено тесен контекст и по този начин неминуемо обедняваме психиката на героите им. Та нали ако американците бяха квалифицирали

Фокнър като регионален писател и го изследвах само в периметъра на неговата Йокнапатофа, пътят на твореца към върховете на световната култура би бил много труден. Длъжни сме да открием широчината на внушенията, която ни дава съвременната българска проза, длъжни сме да я представим в цялото ѝ богатство пред читателите, защото мое дълбоко убеждение е, че днес ние притежаваме творци-прозаисти, които по нищо не отстъпват на живите класици, с които се гордеят другите литератури.

Изпускам съзнателно доста явления, за да стигна по-бързо до съвременния етап, който особено ме интересува. Вече изтъкнах, че пръв Богомил Райнов в „Пътища за никъде“ предвиди развитието на прозата и очертая портрета на социално активната личност. Но да се превърне тя в основна фигура стана възможно едва в годините на изграждане на развитото социалистическо общество. Нека хвърлим поглед върху социалната действителност, в която ще се излявят най-пълно нейните качества.

Започнахме да свикваме с бурните темпове на развитие, със стремителното нахлуване на прогреса във всички области на живота. Всеки ден научаваме за нови открития и ни е трудно да се развълнуваме така, както се вълнувахме някога. Можем да кажем, че сега ние се намираме в период на относително спокойствие. Спокойствие в смисъл, че не сме психически затормозени от нови, невероятни открития, че започваме да привикваме със стремително изменящия се облик на света около нас и с непрекъснато увеличаващото се материално благосъстояние на обществото — неща, непознати за предишните поколения. Но веднага трябва да кажем, че това спокойствие също е нова форма, то е така далече от идилличното понятие за спокойствие на хората от XIX в., това е градивно, динамично спокойствие, с лудия си ритъм то би убило и най-издръжливите наши предшественици.

В рамките на оформящия се свят ние нито за миг не преставаме да се вълнуваме от съдбата, която сами си подготвяме, нито за миг съмненията и тревогите за големите въпроси на времето не стихват — борим се срещу всичко, което спъва прогреса, срещу всички опити за дехуманизация на нашето съзнание. На съвременния социалистически човек е чужд насажданият от западните идеолози страх от бъдещето, в нашето общество техниката не смазва, не подтиска, чужда и неприемлива е за нас мисълта, че тя би могла да убие изкуството. Вместо Шпенглеровата технократична концепция за развитието на обществото днес ние осъществяваме хармонично развитие на човека, който планира и осмисля постиженията на научно-техническата революция.

Основната задача на писателите социалистически реалисти на съвременния етап съвпада със задачите на общественото развитие и следователно тя е да се навлезе дълбоко в душевността на съвременника, т. е. в онази съвкупност от представи за миналото, настоящето и бъдещето, която най-точно отговаря на съвременния светоглед.

И естествено е, че хората не са такива, каквито бяха преди години — възторгът и патетичността отстъпват пред трезвата оценка на развойните процеси, задълбочава се аналитичното проникване в историята, все по-синтетично и по-духовно става изкуството.

Излишно е да се лъжем, че за да се създаде голямо произведение, е достатъчно да се отиде на някой голям обект или пък да се водят безкрайни разговори с представители на работническата класа. Всички усилия биха отишли напразно, ако творецът не умее, ако няма интелектуалната способност да синтезира многостранността на съвременето, ако той е закъснял в собственото си развитие дори само с две-три години. Работническият роман, за който толкова много говорим, трябва да бъде на високоинтелектуално ниво, за него трябва да ваят всички изисквания, които отправяме към цялото съвременно социалистическо изкуст-

во — много често работникът се оказва отдавна надрасъл четивото, което му се предлага, защото по страниците той се вижда такъв, какъвто е бил вчера.

За много писатели е трудно да се разделят с отдавна изпитаните рецепти за псевдоконфликтност и затова книгите им си приличат като близнаци — най-общо тази схема може да бъде изразена по следния начин: млад инженер се опълчва срещу бюрократичните методи на работа на замдиректора на завода, свързва се с партийната и комсомолската организация, притиска на теория и практика ръководителя-бюрократ и правдата побеждава. Героите на тези книги говорят патетично и многословно, те са толкова схематични и бледи като характери, че дори не запомняме техните имена и едва прочели десетина страници, ние затваряме книгата, за да потърсим по-подходящо за духовните си потребности занимание.

Неведнъж сме се убеждавали в правотата на народната поговорка „Човек се учи от грешките си“. Затова ще започна наблюденията си за най-новите явления в съвременната българска проза с два категорични неуспеха. Романът на Александър Карасимеонов „Приближаване“ е книга, в която се докосват множество проблеми и проблемчета, но повествованието се плъзга по повърхността, показва, без да анализира. Никакви опити за философско осмисляне или поне за психологическа достоверност на постъпките на героите.

На пръв поглед в книгата има всичко, за да бъде тя остро сюжетна. Срутване в мината, при което умира човек — може би младият инженер е виновен? Съпругата в същото време води борба за прочистване на околната среда. Тези неща ние научаваме от монолога на главния герой. Но всяка възможност да потърсим виновния, да вземем страна, ни е отнета. Анализ на случилото се няма. Дори не знаем заслужава ли доверие този млад човек, когото виждаме повече в ролята му на любовник, отколкото на инженер и съпруг. Не са достатъчни дватри епизода със студентски компании, за да се изясни социалната среда, в която тези хора са се развивали, а и неизразителните диалози между тях са необходими повече сюжетно, отколкото психологически. И започва разминаването. Преставяме да вярваме, че срещата с нашия съвременник ще ни донесе отдавна търсени откровения, че ще ни развълнува. И все повече ни дразнят фалшивите нотки. Не научаваме причините за отчуждението в младото семейство, а и толкова дълго подготвяната среща преминава вяло — героите не само че не се приближават, но и като че ли (с помощта на автора) няма какво да си кажат. И читателят си задава въпроса, защо е било необходимо това толкова дълго пътуване, каква е била целта на ретроспекциите и размишленията? Двама непознати се женят (кой знае защо), отдалечават се (кой знае защо) и въпреки голямото си желание не успяват да се приблизят (кой знае защо).

От подобен характер е и неуспехът на романа на Васил Акъов „Джокерите“. Сюжетът напомня отдавна миналия по нашите екрани френски филм „Опасни муцуни“, в който група бивши затворници работеха в една дъскорезница. Не искам да кажа, че Акъов е използвал спомените си от екрана, но мисля, че ако сравним двете творби със сходна структура, то везните ще се наклонят в полза на откровено развлекателния, професионално безупречно направен филм.

В съзнанието ни се открояват само чудатостите на героите — антисоциални елементи, доведени принудително на строежа на каскадата, които тук ще трябва да бъдат върнати към обществото чрез облагородяващите свойства на труда. „Социално отклонените“ никъде по страниците на романа не се срещат, че живеят в социалистическото общество. Те са напълно аморфни политически. Особено несполучлив е образът на „социално активната личност“: партийният секретар Чаловски, който идва доброволно сред бившите престъпници и става ръководител на бригадата. Този човек, който накрая полудява, прави такива философски обобщения: „При всяко изпитание трябва да се появи един Джокер, един вятър-

ничав, шур Джокер, който да понесе планетата на детеродния си орган.“ Излишни и дразнещи са безкрайните натуралистични сцени, подтиска вулгарният език на героите, дори може да се каже, че по същество между авторската реч и изказванията на персонажите няма съществена лексикална разлика.

Защо се получава това разминаване с читателската публика на творби, които претендират за съвременна конфликтност, които въпреки всичките си слабости са верни на онзи непримиренчески дух, срещу всички форми на застой в социалистическото общество?

Отговорът следва логично: защото в тях отсъствава сложната духовна биография на съвременника, защото героят на научно-техническата революция не е същият онзи младеж, които изграждаше с кирка в ръка проходите на републиката, защото в неговата психика са настъпили съществени промени, защото общественото развитие води със себе си усложняване на индивидуалната и колективната психика и ето затова една творба, която би направила впечатление в 1950 г., днес не може да има същото въздействие. Намирам това съображение изключително важно срещу онези мнения, които твърдят, че произведението на изкуството може да се разглежда само за себе си. Наистина е невъзможно и абсурдно да съдим правилно за неговите качества, ако не го поставим в контекста на епохата-съзидателка.

Доказателство за интелектуалното израстване на читателската аудитория е повсеместният интерес към литературата на факта. Нека видим какво ни предлага документалната проза. Силно развитото чувство за историчност у съвременния човек е явление, тясно свързано с проблемите на съвременността. Човечеството осъзнава, че несъобразяването с поуките на историята на настоящия етап може да бъде пагубно за целия човешки род. За да се запази мирът, за да се запазят завоеванията на нашето общество, е необходимо да се привлече на помощ целият положителен исторически опит, да се анализират всички градивни форми, предлагани от многовековното развитие. Днес вече никому не са нужни разледите се на стотици страници внушения, които чрез десетки разиграни от въображението на автора исторически ситуации предлага традиционният исторически роман. Читателският интерес еволюира към документалния роман, към документалната проза.

Документът е неоспорим исторически факт, в него се синтезира атмосферата на епохата, а документът е не само държавен или административен нормативен текст, но също така и честната, развълнувана изповед на големите личности, в чиито откровения кристализира истината за духовността на времето. Ако трябва да степенуваме големите постижения в българската проза от последните години, то те са особено значителни в този жанр, който предполага голяма свобода за размисъл и за наистина съвременни обобщения и внушения.

В книгата си „Българският Великден или страстите български“ Тончо Жечев успява да проникне до извора на българските възрожденски идеи. Заедно с автора ние съпреживяваме дните на възторзи и падения, споровете и колебанията на духовните водачи от онова бурно време идват до нас тревожни и съвременни, ние се гордеем с победите им и страдаме с техните грешки. Замисляме се какво величие се крие зад факта, че националната църква се води от хора, несмушавани от религиозен фанатизъм, че това е в същност борба за обособяването на българската нация, за отхвърляне на всичко чуждо и назадничаво в света на идеите. В перипетите на църковната борба зрее и се оформя българската политическа мисъл, а мъжете, които си дават среща в Цариград, скоро ще се срещнат отново на арената на политическия живот в свободното княжество България. Тончо Жечев не идеализира своите герои, но и нито за миг не остава безпристрастен към техните действия. Верният му класово-партиен критерий му дава богати възможности за смели съпоставки и точни изводи. Грешките и успехите на бъл-

гарските дипломати-самоуци са обективно обусловени от историческия момент и проследяването на техния генезис предава на документалната проза остро съвременно значение. Тази е причината да разглеждаме книгата на Тончо Жечев в една статия за съвременната литература. Появяването на „Българският Великден...“ е обусловено от историческия момент, присъщият на съвременната наука изследователски дух намира своя еквивалент в художествената творба — уменията на Тончо Жечев да облече идеите в незабравими художествени образи свързва автора с читателската аудитория, събужда у читателя интензивна интелектуална дейност. Героите на твореца са именно герои на активното действие, през цялата книга минава един стар мотив: мотивът за враждането на жертвата в темелите, оная свята жертва, оплаквана вечно от строителите, която ще осигури нетленността на съграденото. И противно на тези, които се възторгват сляпо от жертвите, Тончо Жечев води мъдър и човечен размисъл за смисъла на пожертвуването, за цената на страданията, за човешката памет. Той нито за миг не забравя, че книгата му е адресирана към днешните българи, че както е вечно българският дух, тъй е вечна и съпричастността ни към българските борби и идеи.

Към жанра на документалната проза можем да причислим и поредицата от автобиографични книги на Богомил Райнов, които той буквално изсипа с щедра ръка върху ни през последните две години. В тези творби, белязани с печата на голямата естетика, творецът се докосва до тайните на творчеството, опитва се да отговори на въпроса, „Как прекарах живота“, като в отговора влага съзнанието за своята отговорност пред времето и обществото, безжалостно се подлага той на самоанализ и винаги намира общовалидното обобщение, заради което си струва да търсиш спецификата на индивидуалното, защото от монтажа на случките, от разхвърляните размисли се заражда темата за стойността и цената на щастието. Богомил Райнов създава един по същество български роман на възпитанието, той честно се връща заедно с читателите по извървяния път, за да осмисли моралния кодекс на твореца-комунист, да докаже превъзходството на „третия път“, трънливия път към комунизма, по който не е леко да се върви, защото по него се движат не легендарните хора без страх и интимен живот, а живите наши съвременници, незащитени от слабости и грешки.

Литературата на факта създава възможности за директно проникване в най-сложните проблеми на епохата, фактически социално активната личност в тези творби е самият разказвач, който се намесва активно в мисленето на читателя и полемически утвърждава своите прогресивни идеи. Затова е особено трудно да се постигне успех в един жанр, откровено изповеден, който обединява в неделимо цяло художника, критика и мислителя и открива пред съвременната проза нови хоризонти.

Книгите на Тончо Жечев и Богомил Райнов нито ден не се задържаха по витрините на книжарниците. Те са извънредно търсени, необходими на българския читател, помагат му по-добре да познае себе си, поставят го в центъра на най-сложните въпроси на епохата. По същия начин можем да си обясним и огромния успех на книгата на Николай Хайтов „Бодливата роза“. С неоспорими факти, данни и цифри писателят говори за замърсяването на естествената природна среда, за опасностите, пред които е изложена нашата цивилизация. По същество тази книга е продължение на друго ниво на размислите на писателя от „Диви разкази“. Няма ги вече героите от „Мъжки времена“ и „Когато светът си събуваше потурите“, няма я онази Родопа на ожесточени стълкновения и непреклонни характери. Старецът от „Дърво без корен“ е починал. Останали са неговите потомци, които мъчително се връщат към корените, търсят хармонията на миналото и настоящето.

Това не е книга срещу техническия прогрес, а, напротив — Хайтов ратува за хуманизиране на този процес, за неговото максимално подчиняване на потребностите на човека. „Бодливата роза“ е и гневна, и нежна книга, но в никакъв случай не носталгична или примиренческа. А в същото време в нея се съдържа материал, който, попаднал в ръцете на недобросъвестен автор, би могъл да отрови в нас желанието за живот. Та помислете само какви ли не заплахи дебнат „беззащитния“ съвременен човек: атомните бомби, неизвестните зарази, замърсяването, шумът, изсичането на горите, миграциите и т. н.

Николай Хайтов предупреждава, но не плаши. Неговата максима е, че „техниката е ценна или малоценна, вредна или безвредна само в съизмерение с човека, с възможностите си да го направи по-щастлив или по-нешастен. . .“ И неговата книга се търси, защото читателят среща един вълнуващ се съвременен творец, който изповядва онези сложни процеси, които се извършват в съзнанието му. Този творец нито за миг не застава в позата на безпристрастен съдник, той не съобщава факти заради самите факти, а коментира, анализира, бори се за хармоничен, красив живот. Той ни поднася литература с високоблагородна възпитателно-призивна мисия, литература, която ратува за насочване на човешките усилия към разнообразяване на „естетическите преживявания и висшите духовни радости“, която осъжда строго примиренството, оеснафяването, технократизацията.

Литературата на факта допринася за по-пълното очертаване на модела на човека от времето на научно-техническата революция и в същото време ни дава възможност да размислим какви интелектуални и духовни качества трябва да притежава творецът — наш съвременник.

И сега благодарение на уроците на документалната проза ние можем да се върнем към онзи разговор, в който се опитвахме да изясним какви творби отговарят най-точно на съвременния читателски интерес, на съвременния етап на общественото съзнание и оттук да прогнозираме бъдещото развитие на литературния процес. В статията си „Бъдещето на литературата като предмет на изучаване“, публикувана в сп. „Новий мир“ през 1969 г., акад. Лихачов пише: „В областта. . . на литературата. . . не могат да се предвиждат художествени произведения на определена тема, но могат да се предвидят направления в развитието на литературата. . .“ И с помощта на конкретни наблюдения над хода на литературното развитие прави единствено верния извод, че предстои по-нататъшно развитие на хуманистичната тенденция в литературата, разрастването на личностното начало в нея, усилване на обществената ѝ функция, разширяване на „световния литературен опит“. Днес ние можем уверено да кажем, че предвижданията на литературоведа се сбъдват. Свидетели сме на обогатяване на изразните средства на писателите социалистически реалисти, обогатяват се и темите, и начините за отразяване на житейската правда в системата на социалистическите литератури.

Все по-богата и интересна става панорамата на съвременната българска литература. В един разговор около кръглата маса, който се състоя по покана на сп. „Вопросы литературы“ в Москва през май с участието на критици от социалистическите страни, можах да се убедя, че постиженията на българските прозаисти са наистина извънредно ценни, че многостранността на творческите им търсения ни дава възможност да говорим за многоцветно и обемно пресъздаване на образа, който ни вълнува — образа на самите нас, съвременниците, такива, каквито сме, в цялата сложност на нашите взаимоотношения със заобикалящия ни свят. Слушах разказите на колегите за процесите, които определят развоя на братските литератури, и с гордост си мислех, че нашата проза е съумяла да анализира всички по-интересни явления на времето, че все по-отговорни и сложни са задачите, които тя решава, че задълбочавайки психологическата и индивидуална характеристика на съвременника, тя уверено пристъпва към синтеза, който предопределя

преминаване към качествено нов етап на развитие както на обществените отношения, така и на еволюционните процеси в изкуството.

Достатъчно е да се вгледаме внимателно в романа на Емилиан Станев „Антихрист“, за да намерим в тази малка по обем философска изповед талантливо изведени тревожни въпроси на нашата съвременност и в образа на антихриста Теофил да открием синтез на редица духовни търсения на съвременника. Един човек, който търси истината, който приема и отхвърля разни пътища към нея, който се осъществява в страданието — той се стреми към познание на вярата, на догмата, влиза в остър конфликт с посветените в Таворската светлина, научава се да вижда далече напред, в бъдещето, и в името на това бъдеще поема трагичния път на народа — та нима това не са моменти от духовната биография на съвременника. Макар и пределно верен на детайлите на историческата действителност, творецът пренася в нея само полета на мисълта си и продължава да живее в ново измерение, оставайки духом сред нас и мислейки за своите и нашите проблеми. Неговата проза е израз на алчен копнеж към хармония, към нравствено съвършенство, изповядвайки раздвоението на своя дух, той сам не съзнава доколко неговото изкуство помага на човека да преодолее всяко отчаяние и да познае себе си. Героите на Емилиан Станев са в истински смисъл на думата социално активни, защото, както казва самият творец, „буйността на техния дух“ изразява „божествената изва и сила на човека“ (Емилиан Станев пред „Литературна мисъл“, кн. 2 от 1977).

Не по-малко интересен е образът на съвременника и в най-новите творби на Павел Вежинов. Старият професор хуманист от романа „Нощем с белите коне“ доизживява интензивно дните си с фаустовските проблеми, пренесени във времето на научно-техническата революция. В характера си носи най-хубавите традиции на класическата хуманистична мисъл, но това се оказва недостатъчно, за да издържи на проверката на настоящето. Не му достига нещо от самоувереността, научната дързост, дори от цинизма на неговия племенник, който пък носи заплахата от технократизацията — два интересни характера, изследвани в тяхната естествена среда — диалогът между тях е размисъл за пътищата на съвременната цивилизация, за опасностите, които я дебнат, за движещите сили на човешкия прогрес. Някои критици приеха за модел на съвременника стария професор, но мисля, че това само намалява и схематизира обсега на внушенията, които предлага Павел Вежинов, моделът на съвременника още не е готов, той действително ще приеме възрожденския хуманизъм на стареца, неговата творческа всеотдайност, но ще бъде преосмислен от младите, тяхната социална активност ще определи съдбата на човечеството. Старият професор умира, той няма физически и нравствени сили да воюва докрай за новото, но неговият житейски опит, поуките, които е получил от слъбещите с живота, няма да останат неизползувани.

Подобни са и внушенията, към които ни води и новият роман на Камен Калчев „Огледалото“. Можем да приемем, че пред нас е един български съвременен роман за търсене на загубеното време, в който авторът ни предлага единственото възможно решение за намиране на себе си: социалната активност. Това предложение не идва декларативно, то се налага от самата логика на събитията и на характеристиките, от непогрешимата логика на живота. Определящото значение в романа принадлежи на идейното съдържание, а умението на писателя да възплъти идеята в пълнокръвни художествени образи събужда у читателя интензивна интелектуална дейност. Калчев ни среща с двама от поколениято, което изнесе на плещите си антифашистката борба и първо започна строителството на новия живот. И биографите на тези хора са биографии на времето, на възторга и раните по пътя. Интересна е срещата им с младото поколение, с журналистката Катя, която по собствена инициатива се включва в „бойната им групичка“—

и двамата възрастни мъже, усетили дрзкия полет на младостта, се влюбват в момичето. И двамата, сега, на старини, се опитват да изживеят неизживяното.

Борбата с човека — собственик, тежък връстник, обиколил като тях надлъж и нашир страната, но понесъл със себе си разложението, философията на хищника, готов на всичко за своето благополучие, ги променя, връща увереността им, активното социално действие ги подмладява. Времето диктува своите закони и всеки трябва да се съобразява с тях. Взети поотделно, героите на този роман едва ли биха могли да поддържат борбата, но заедно всички те наистина представят обществена сила. Духът на новото е проникнал дълбоко в душевността на героите, които се опълчват срещу рутината и бездушието, срещу карие-ризма и технокрацията, срещу всичко, което трови нашия живот.

Книги като тези на Камен Калчев, Павел Вежинов, към тях бихме могли да прибавим и „Домът с махагоново стълбище“ на Андрей Гуляшки, „Реката“ и „Зелената трева на пустинята“ на Дико Фучеджиев, „Светът сутрин, светът вечер“ на Атанас Наковски и др., които няма да разглеждам поотделно тук, ни дават възможност да синтезираме извънредно важни нови черти в съвременната проза. Ще се опитам да конспектирам някои от тях, като ги съотнеса към портрета на героя на прозата.

И така героят на съвременната българска проза стана по-истински, по-честен, той вече не е рисуван само в черно и бяло, съзнанието му неееманация на колективното съзнание. Той живее сред нас, мисли заедно с нас, събира, анализирайки внимателно. Животът му подобно на нашия е низ от сполуки и несполуки, в личния му живот не всичко е наред, трудностите го преследват и в служебния живот. Все по-малко са неговите битови проблеми и все повече нравствените, все по-добре се адаптира той към околната обстановка, все по-рационални и по-динамични са действията му за създаване на условия за хармонично развитие. Съвременният герой не говори много, той не обича дългите класически описания — и затова ми се струва, че критиците, които изкуствено подтиквават прозата към епични опити, грешат. Романът на съвременния живот не е многотомен, днес читателят възприема по-добре асоциативната фраза, влиянието на киноезика върху прозата е така очевидно, че неслучайно кинорежисьорите си оспорват правото на екранизация над всеки нов успех на прозаистите.

В съвременното социалистическо общество читателската маса е също творческо общество, защото малко са днес нетворческите професии. И въпреки всичко големият писател трябва да бъде в творческия авангард, да дава на въображението не само плодовете на днешния ден, но и да го подготвя за бъдещето, да му отваря вратите към утрешния ден. Затова сред новите черти на нашата проза трябва да отбележим активната градивна критична вълна, която също е форма на социална активност. Неслучайно в съвременната ни проза можем да открием вълнуващи, майсторски творби без положителен герой. В своите книги Георги Мишев ни показва превъплъщенията на съвременния еснаф, не така откритен и примитивен като някогашния, но затова пък много по-агресивен и опасен. Повестта „Вилна зона“ ни среща с хора съвсем обикновени в началото, които пред очите ни разкриват силата на собственическите си инстинкти. Писателят търси пораженията, които тяхната житейска философия нанася върху младото поколение, анализира корените на явлениято и по същество води борба срещу това отвратително социално явление. Не прощават на калните наслоения в душите на някои хора и творци като Ивайло Петров, Димитър Вълев, Васил Цонев и др.

Бих искал тук мимоходом да спомена, че новаторството в поднасянето на образите, в създаването на характерите не би имало въздействието, което оказва днес върху читателите, ако не беше съпроводено от новаторство в изразните средства, в композиционните похвати. Верността към традициите съвременните български прозаисти изразяват, спорейки с тях, и в този творчески спор се ражда

онова ново, което създава у нас, нека си послужи с думите на Камен Калчев (от романа „Огледалото“), „самочувствието на съвременник, който присъствава и участва активно в голямата техническа революция на века“.

Няколко думи за това, което не достига на съвременната ни проза. Нашата действителност вече е немислима без заводите, без големите промишлени предприятия. Затова естествено е да видим хората, които работят там, да вникнем в тяхната духовност. За някои критици тази задача се свежда до написването на „производствен роман“. Но нещата са по-сложни. Творците са изправени пред осмислянето на явление без традиции в нашата проза. Едва през последните години промишленият комплекс стана за българина съдба. И естествено е, че още продължава процесът на „описване на почвата“, че все още работникът не е заел подобаващото му се място в галерията от образи на наши съвременници. Доказателство за забавянето на процеса е и новият роман на Васил Попов „Низината“, един опит за създаване на мащабен колективен портрет на работническата класа, но мисля, че силата на твореца е в индивидуалните зарисовки, че ни вълнува най-вече миналото на героите, техните лични взаимоотношения, но новите черти на класата остават загатнати. Творецът, който преди години ни поднесе остро съвременния размисъл за „корените“, сега не е така актуален и съвременен, в някои отношения той изостава от развитието на героите си.

Специално място искам да отделя на романа на Йордан Радичков „Всички и никой“. Промените в творчеството на Радичков винаги са били симптом за промени в стила на българската проза. В тази книга бездънните способности на твореца да фантазира, да измисля, умението му да създава гротескни притчи за живота са организирани и дори подтиснати от амбицията да се потърсят и синтезират онези високи добродетели, които издигат съвременника над съмненията и колебанията, които прокарват пътя към новото. Както и в предишните му книги, героите на писателя мъчително, трагично се разделят със своето минало, но все по-безвъзвратно се вдига пред очите им завесата на времето, все по-сигурно навлизат те в нашето съвремие. Имам чувството, че безкрайният карнавал, сред който умира българското село, вече затихва и Радичков търси нови форми, които да изведат тайнството от смърт към рождение и съзидание. Една от тези форми е образът на селския милиционер Иван Мравов, който, учейки се да бъде социално активна личност, загива от ръцете на човек, в когото е вярвал.

Но именно иванмравовското начало е живо днес в нашата проза и неговото развитие очакваме ние през близките години. Ние имаме нужда от честни, откровени, написани на един дъх книги, в които диша правдата на съвременното. А надеждата, че скоро ще държим в ръце такива книги, се поддържа и от талантливите изяви на младите белетристи, защото именно в техните още не съвсем зрели творби ще открием най-ярко изразени новите черти в литературата.

Критиката отбелязва интересните дебюти на творци като Христо Калчев, Димитър Шумналиев, Васил Кинов. Все по-убедителни и проблемни стават творбите на Владимир Зарев, Росен Босев, Димитър Начев, Димитър Яръмов и др.

Младите творци остро навлизат в съвременната проблемност, техните герои са носители на висока нравственост, техният живот минава пред очите ни не лакиран, а суров и изпълнен с проблеми.

Младата българска проза излезе сполучливо от инфантилния си период, когато подражаваше сяко на Селинджървия „Спасител в ръжта“, и навлиза в дълбоките води на действително съвременната проблематика. Младият герой, когото ни представят книгите, е наистина герой на активното социално действие — с повишена чувствителност и нервна реактивност, интелигентен, съмняващ се, той се бори за реализация в обществото, бори се за налагането на своите истини; готви се да поеме в ръцете си съдбините на нацията.